

Bolvári-Takács Gábor

Mátrai László és a pataki neveléstörténeti hagyomány

Sárospatak kivételes vonzerejére jellemző, hogy diák- és/vagy tanárelmények nélkül is több jeles személyiség vált a „pataki szellem” képviselőjévé. Néhány jelenkori példával élve – messze nem a teljesség igényével, inkább a mezőny szélességét bizonyítva – Balassa Iván etnográfus, Benda Kálmán történész, Nagy Károly jogász, Petróczi Éva költő, Rolla János hegedűművész, R. Várkonyi Ágnes történész nevét említem. A felsorolt személyek különböző módokon (személyi viszonyok, munkahely, alkotóhely stb.) kapcsolódtak a város és a Kollégium szellemi köréhez. Közéjük tartozik Mátrai László (Budapest, 1909 – Budapest, 1983) filozófiatörténész, akadémikus, végzettségét tekintve magyar-német szakos tanár. 1933-ban került segédőrként a budapesti Egyetemi Könyvtárba, amely nyugdíjba vonulásáig munkahelye maradt. A közigazgatást ideiglenesen irányító Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. február 22-én őt nevezte ki a könyvtár főigazgatójává, s e tisztét 1980-ig betöltötte. Harmincöt éven át tartó intézményvezetői megbízása alighanem egyedülálló az 1945 utáni magyar kultúra történetében, talán csak Ember Győző 1949–78 közötti, a Magyar Országos Levéltár élén betöltött főigazgatói periódusa közelíti meg. Emellett 1939–44-ben a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán magántanár és az Eötvös Kollégiumban óraadó. 1946–48 között, majd 1957-től ismét az ELTE BTK oktatója, 1964-től egyetemi tanár, 1973-tól

a filozófiatörténeti tanszék vezetője 1980-ban történt nyugdíjazásáig.

Tudományos közéleti tisztségei nem kevésbé fontosak. 1948. július 2-án választották meg az MTA levelező tagjává, székfoglalóját 1949. április 13-án tartotta *Pietro Pomponazzi és a „duplex veritas”* címmel. 1962. április 6-tól rendes tag, székfoglalójának címe: *Haladás és hanyatlás problémái a kultúrhistóriában*, elhangzott 1964. június 12-én. Az MTA II. Osztályában 1953–55-ben, majd 1960–70 között osztálytitkár, 1970–79-ig osztályelnök (a két utóbbi tisztség azonos értékű, mert 1970-ben a funkció nevét megváltoztatták). Mindez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy Mátrai közel húsz éven át vezette a Filozófiai és Történettudományok (1965-ig: Társadalmi–Történeti Tudományok) Osztályát, úgy, hogy Andics Erzsébettől Ember Győzőn, Fülep Lajoson, Lukács Györgyön és Nemes Dezsőn át Szigeti József, utóbb Berend T. Ivántól Garas Klárán és Pach Zsigmond Pálon át Ránki Györgyig, tehát a polgári hagyományoktól a szélsőbaloldali dogmáig terjedő ideológiai mezőnyben valószínűleg mindenkivel megtalálta a közös hangot. Szerkesztői tevékenysége sem elhanyagolható: 1951-től a *Filozófiai Írók Tára* c. sorozat új folyamának szerkesztője, Fogarasi Bélával és Lukács Györggyel. Sajtó alá rendezte Holbach, Locke és Montesquieu műveit. 1960-tól a *Világosság* c. havi folyóirat alapító főszerkesztője, 1967-től haláláig

a szerkesztőbizottság elnöke. Ez utóbbi tisztséget a *Magyar Filozófiai Szemlénél* és a *Magyar Könyvszemlénél* is betöltötte, és szerkesztette a *Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményeit* is. 1937-től a párizsi Institut International de Philosophie tagja, 1972-től alelnöke. Tudományos és tudományszervezési munkásságát 1975-ben Állami Díjjal ismerték el.

A nemzedéki tényező szerepe Mátrai 1945 utáni pályájában is tetten érhető. A koalíciós időszakban, majd 1948-tól, a kommunista párt által irányított tudománypolitikában, az akkor a harmincas éveiket taposó fiatal értelmiségiek viszonylag könnyen alkalmazkodtak az új élet ígérését lebegtető elvárásokhoz. Mátrai ahhoz a generációhoz tartozott, amelynek tagjai – Bóka László (1910–1964), Sötér István (1913–1988) és Tolnai Gábor (1910–1990) irodalomtörténészek, Ember Győző (1909–1993) levéltáros, Erdei Ferenc (1910–1971) és Szalai Sándor (1912–1983) szociológusok, Ortutay Gyula (1910–1978) etnográfus, Szabó Imre (1912–1978) jogfilozófus, Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970) klasszika filológus és mások – meghatározó szerepet vállaltak a társadalomtudományok új eszmei-ideológiai alapokra helyezésében. Kortársai többségével ellentétben azonban Mátrai önálló kutatásokon alapuló publikációs tevékenysége 1948 után jelentősen visszaesett. Ebben nyilván közrejátszottak szerteágazó intézményvezetői, tudományszervezési és szerkesztői feladatai. Már a harmincas évektől a *Nyugat* második esszéíró nemzedékéhez tartozott, 1940-ben és 1942-ben Baumgarten-díjat kapott. 1931-től 1947-ig öt önálló kötete jelent meg (*A jelenkori esztétika fő irányjai*, 1931; *Modern gondolkodás*, 1938; *Élmény és mű*, 1940; *Jellemtan*, 1943; *Haladás és fejlődés*, 1947). Ezt követően azonban csak 1961-ben jelentkezett ta-

nulmánykötettel (*Gondolat és szabadság*). 1973-ban változtatás nélkül adta közre az 1940-es *Élmény és mű* c. művét. 1976-ban egy vékony (*Alapján vesztett felépítmény*), 1977-ben egy terjedelmesebb (*A kultúra történetisége*) c. tanulmánykötettel állt elő. Összefüggő, monografikus munka nincs közöttük. Ezek a jegyek csak a legutolsó, *Műhelyeim története* (*Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982*) című, tudományos igény nélkül írt kötetében lelhetők fel, s éppen ez a mű képezi a jelen közlemény kiindulópontját.

A *Műhelyeim története* nem önéletrajz a fogalom klasszikus értelmében. Ahogy a szerző írja: „műfaja nem az ismert és elismert esszé vagy önéletrajz, nem is művelődés- vagy tudománytörténeti tanulmány, nem is korrajz vagy vallomás. Mindenikből valami, de éppen ezért mindezekről különböző és náluknál szerényebb” (*külső borító, hátsó fülszöveg*). A szerző életének állomásait követi végig, tematikusan, belső összefüggéseket, hatásokat keresve. A kötet negyedik fejezetének címe: *Sárospatak vonzásában*. A kapcsolat gyökere hamar kiderül: Mátrai apai nagyanyja Szinyei Amália volt, akinek bátyjai a neves kollégiumi tanárok: Szinyei Gerzson (1836–1919) irodalomtörténész, könyvtáros és Szinyei Endre (1837–1909) görög filológus, szótáríró. Az apai rokonság mind e vidékről származott, és Mátrai ifjúkorában több nyarat a rokonainál töltött Lukán (ma: Bodroghalom), ahonnan rendszeresen bejárt Patakra. Megismerte a települést, az iskolakerti séták során barátságokat kötött (pl. Képes Gézával). „Kisgyermek koromban kerültem Patak vonzásába, de tartóssá (máig is tartóvá) ez a vonzalom csak kamasz koromban mélyült” – írja (68. o.), miközben sorra veszi emlékeit, benyomásait.

Az 1920-as évek Sárospatakjának képe meglehetősen lehangoló. Az ekkor itt di-

ákoskodó Rácz István (1908–1998), későbbi tanár, műfordító, fotóművész szerint Sárospatak szegény község volt, a diák-szállások sivatárak, egészségtelenek voltak, ugyanakkor fontos közösségépítő és önállóságra nevelő hatással bírtak. A pataki múlt és hagyomány jelentőségét csak később értette meg, mert kisdiákként a história romantikus, szentimentális hígításban hatott rá. Az iskola mégis nagyhatalomnak számított, regionális gazdasági szerepe, könyvtára stb. révén, s az irodalmi élet, az önképzőkör sokak számára utat jelentett a pesti Eötvös Kollégium felé. (*A Semmi partján. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 48. skk. o.*) E benyomások visszaköszönnek Képes Géza (1909–1989) verseiben is. (*A pataki diák. Móra Ferenc Könyvkiadó – Kozmosz Könyvek, Budapest, 1989*).

Mindezek ismeretében Mátrai megfogalmazásának plaszticitása megkapó. „Régi, ősi műhely a pataki főiskola. Helye a híres oskolák között egészen sajátos annak ellenére, hogy látszólag nem sokban különbözik az egykor kálvinista iskolák puritán, kissé rideg többi utódjától. Mintha az enyhe pára, amely – a Rákóczi-várból nézve – verőfényes napokon is mindig ott lebeg a Bodrogló felett, valami módon a Bodrog innenső oldalára is áterjedne, a dolgok szilárd körvonalait elmozdítaná, s evvel sejtelmes, kissé valóságoszerűtlen atmoszférát árasztana mindarra, ami itt van, él és mozog. Mint minden, ami hangulat, ez is nagyon nehezen leírható dolog, de annyi bizonyos, hogy benső köze van a múltó időhöz és az időtlen múltához: a nagy intellektuális kontinuumnak, az európai és nemzeti műveltségnek fény- és árnyalakjai nem úgy vannak itt jelen, mint kísértetek (hiszen ilyenek nincsenek), hanem mint a mai ember által megérezett, többé már nem létező olyan alakok, akiknek éppen ez a jelen való megérezés szerez újból való,

másodlagos, félig irreális létet. A néprajzosok talán elvitakoznának azon, hogy itt a *survival* vagy a *revival* jelenségével állunk-e szemben: a pszichológia vagy a józan hétköznapi oldaláról csak annyit mondhatunk, hogy a városka fölött lebegő álmodás nem más, mint a múlt és jelen határainak elmosódása az időtlenség jegyében. (...) Patak 1920 és 1930 között a történelem és az ország szélére sodort város volt, és ez az „en marge de la vie” élet valóban faluvá tette a Rákócziak egykori székhelyét. (...) A falu maga, a látszólag elevenen lüktető diákélet ellenére is, álomeletet élt. A bodroglói nagy és középbirtokokról ugyan ökrös vagy lovas szekerek hosszú sora hordta fel nyáridőben a búzát a pataki gabonakereskedőkhöz vagy a malomba (...): mégis volt mindebben az elevenségben valami látszólagos, majd-hogynem irreális. Mert a szekerek estére már eltűntek. (...) A városra (...) ráborult az esti sötétség és csend. Két-három kocsmá, a Fő utcai cukrászda, a vasútállomás és a kisvasút gyűrűlő zajai jelentettek még némi életet, aztán ez is elcsendesedett. A csonka tornyú vár és a hatalmas iskolaépület sötétben magaslottak a város kis házai fölé. A Fő utca dús lombosított fasora a gyér közvilágítás fényét árnyékká változtatta, és aligha olvashatta volna el a kései vándor a megfakult aranybetűket az emléktáblán: 'Ebben a házban lakott Erdélyi János, a bölcsélet professzora...' (67–71. o.; *kiemelés a szerzőtől*).

Mátrai további motívumokat is felsorol. A falun töltött hetek, hónapok, a lukai „tisztaszoba” hűvössége egyszerre nyújtott számára tényleges és szellemi tisztaságot. Nagybátyja, a helybéli református lelkész jelentős számú – bár alig forgatott – tudományos és bölcséleti irodalommal – pl. a *Filozófiai Írók Tára* sorozat kötetei – rendelkezett. Mátrai itt ismerkedett meg a könyvekbe foglalt tudás erejével, s itt

érintette meg „a fizikai birtokbavétel tartós öröme”; ahogy írja: „annak a tudata, hogy ezekhez a szövegekhez most már bármikor hozzáférhetek” (63. o.). A szerző lírai finomságú, ugyanakkor szociográfiai hitelességű leírásai a fejezet többi oldalain is élményszámba mennek. Nemcsak Patakot jellemzi, hanem a Bodrogyózt, sőt az egész akkori paraszti életformát.

Mátrai a budapesti Tavaszmező utcai gimnáziumban végezte a középiskolát. Az erről szóló fejezet témánk szempontjából azért érdekes, mert észrevételei a „pataki szellem” egyfajta alapvetéseként is felfoghatók. „A középiskola nyolc éve meghatározó fontosságú az ember egész későbbi életére, szellemi és egyéb fejlődésére nézve.” – írja. – „Különösen fontos ez azoknál, akikből később 'lett valaki', újat teremtő vagy legalább kulturális karriert befutó 'értelmiségi'. (...) Nem csupán amiatt, hogy ekkor mindenki életében elhatározó fiziológiai, pszichológiai és szociológiai folyamatok zajlanak le, hanem amiatt is, hogy e folyamatok során ez időszakban alakul ki az az értékrend, világnézet, amelynek dimenzióiban az egyén későbbi élete során többé-kevésbé előre láthatóan mozogni fog, egyénből személyiséggé válik. (...) Bizonyítható, hogy ha valamely VIII. (ma: IV.) középiskolai osztályból az átlagosnál nagyobb számban mennek a gyerekek történésznek vagy matematikusnak, akkor abban az osztályban kiváló történésznek vagy matematikusnak kellett működnie, aki a kötelező és unalmas tantárgy mö-

gött meg tudta láttatni a nem kötelező, de szép igazságokat, logikai, intellektuális értékeket. Ha akadna pedagógiatörténész, aki összegyűjtené az ilyen 'jó tanárok'-ra vonatkozó adatokat, és berajzolná őket valamely korszak országos művelődéstörténeti térképébe: igen mély értelmű képet kapnánk arról, hogy egy-egy 'jó iskola' (nyilván a benne dolgozó jó tanárok révén) miképpen tudta (és tudja ma is) befolyásolni egy egész ország kulturális életének alakulását” (29–30. o.).

Mátrai definíciójára szinte ráépül a volt pataki diák író, Fekete Gyula (1922–2010) meghatározása. Ő azért tartotta Sárospatakot „a legeszményibb iskolaváros”-nak, mert „sűrítetten jelen van itt a történelemből is minden, ami az eszmélő ember pályáivének alakulását élethossziglan befolyásolja, nagyobb távlatok felé fordítja. És a természetből is jelen van mindaz, ami szemnek, tudónek, izmoknak, fejlődő fiatal szervezetnek kívánatos lehet.” (*Elfogultságaim térképe. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981. 35. o.*)

Mindezek alapján aligha vitatható, hogy a sárospataki neveléstörténeti hagyomány társadalmi hatásmechanizmusának, illetve a „sárospataki iskola” szellemiségének forrásai tekintetében érdemes figyelmet szentelni a pataki diákemlékekkel vagy tanári tapasztalatokkal *nem rendelkező*, de a városhoz kötődő személyiségeknek is. Mátrai László példája azt igazolja, hogy találhatunk figyelemreméltó értékeléseket és tanulságokat.

(Elhangzott 2011. november 18-án, Sárospatakon, a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén.)